

Ономастичний простір байок Євгена Гребінки: структура лексичного значення онімів

У статті проаналізовано відмінності у структурі лексичного значення загальних і власних назв. Визначено типи найменувань у байках Євгена Гребінки, простежено шляхи номінації, класифіковано оніми відповідно до їх походження і ролі в художньому просторі твору. Методами компонентного аналізу, порівняння і систематизації визначено особливості співвідношення денотативного, сигніфікативного та конотативного компонентів лексичного значення власних імен різних типів.

Ключові слова: онім, апелятив, лексичне значення, денотат, сигніфікат, конотація.

Байки Євгена Гребінки здобули високу оцінку як його сучасників (П.Куліша та М.Костомарова), так і письменників наступних поколінь (І.Франка, М.Зерова). В основу творів митця покладені відомі сюжети байок, здебільшого І.Крилова, й українські народні анекдоти, прислів'я, приказки. Досвід російського байкаря допоміг Є.Гребінці створити реалістичні образи, надати байкам соціального звучання, а зв'язок із фольклором визначив їхній національний колорит, простоту. Так, наслідуючи традиції світового байкарства, письменник створює низку алегоричних образів, у яких розкриваються суспільно-побутові та морально-етичні проблеми тогочасного суспільства.

Кожен із образів має найменування, утворене різними шляхами, наприклад, шляхом переходу загальної назви у власну. Цей процес відбивається на семантиці лексем, які отримують статус «ім'я персонажа», а саме на співвідношенні денотативного, сигніфікативного та конотативного значень. Дослідження процесу трансформації лексичного значення онімів у художньому тексті становить інтерес для лінгвістики, що визначає актуальність обраної теми. Крім того, І.О.Лелюх, вивчаючи ономастикон байок Г.Сковороди, наголошує на недостатності досліджень української літературної ономастики, зокрема на бракові загальнотеоретичних праць, присвячених розгляду усього ономастикону художнього твору й робіт на основі українських творів [6].

Метою нашої роботи є дослідження структури лексичного значення в ономастичному просторі байок Євгена Гребінки.

³² Кулігіна Олена Володимирівна, Козяков Дмитро Сергійович, Маріупольський міський технологічний ліцей

Сучасний підхід до вивчення семантики слова заснований на припущенні, що внутрішня форма слова (тобто його значення) являє собою складну структуру, яка називається семантичною структурою слова або структурою лексичного значення слова і включає в себе цілий ряд складових.

Слово вступає в три типи відношень: предметні (слово-предмет), поняттєві (слово-поняття), лінгвальні (слово-слово) [5]. Тому в лексичному значенні слова дослідники виділяють речовий зміст (денотативно-сигніфікативний аспект), конотативний аспект, прагматичний аспект [1]. Значення слова існує не саме по собі, а в певному відношенні зі значеннями інших слів. Близькі і протилежні за значенням слова уточнюють семантику слова, визначають для нього певні семантичні межі. Значення слів, таким чином, є системно зумовленими. Конотативний аспект значення визначається як передана словом, додаткова по відношенню до матеріального змісту слова, інформація про ставлення мовця до позначуваного предмета або явища. Конотація може бути коротко визначена як емоційно-оцінний компонент лексичного значення. Прагматичний аспект лексичного значення представляє собою додаткову по відношенню до матеріального змісту слова інформацію про учасників і умови комунікації.

Поділ на апелятивні й онімні одиниці відбиває істотне мовне протиставлення у сфері лексики та зумовлюється різними лінгвістичними й екстралінгвістичними чинниками, головним з яких вважається значеннєвий. Думки вчених із приводу лексичного значення власних назв коливаються від повного його заперечення (М.І. Толстой, Н.Д. Арутюнова та ін.) до надання онімам більшої кількості семантичних ознак, ніж загальним іменам (О.Есперсен, М.Р.Мельник). Тобто, усвідомлюючи значеннєву своєрідність власних назв, лінгвісти по-різному встановлюють її сутність [3].

Власні назви, оніми — індивідуальні найменування окремих одиничних об'єктів. Сукупність усіх власних назв мови становить її ономастичний простір.

Як зазначає О.А.Мороз, у мовознавстві виробилось два підходи до семантики власних імен. Одні дослідники вважають їх асемантичними назвами (Дж.Мілль, К.М.Галкіна-Федорук, О.О.Реформатський, Р.І.Охштат, Л.А.Булаховський та ін.), інші — семантичними (Х.Джозеф, О.Есперсен, Є.Курилович, О.В.Суперанська, Ю.О.Карпенко, М.Л.Худаш, П.П.Чучка, Є.С.Отін, І.М.Желєзняк, В.О.Горпинич і ін.) [7, 48].

Прихильники асемантичності власного імені вважають його значеннєво неповноцінним, на їх думку, власні імена не мають ніякого значення, бо вони не пов'язані з вираженням постійних понять-сигніфікативів [8]. Протилежний погляд на власні імена як на слова, що мають семантику, має різні підходи. Одні стверджують, що власні імена мають семантику в мові, інші — тільки в мовленні, а ще інші — в мові і мовленні одночасно.

Ми дотримуємося думки О.А.Мороз про те, що власні назви мають семантику, яка реалізується в мові та мовленні. Мовне значення власного імені складається з трьох компонентів: «родова загальна назва» + «мовно-структурне оформлення» + «ім'я» — прізвище (прізвисько)» — «назва» [7]. У мовленні власне ім'я характеризується конкретно ситуативною семантикою. На рівні мови структура значення власного імені впорядковується в основному, за термінологією О.В.Суперанської, ономастичними полями [8, 96], а на рівні мовлення, за зауваженням В.І.Болотова, вона утворює соціальні поля [2, 334]. У мовленні власні імена не тільки актуалізують значення економічного, політичного, культурно-історичного, локально-часового характеру, а й набувають загальних значень, переосмислюються в експресивні слова, набувають вторинних переносних значень, на що лінгвісти неодноразово звертали увагу (В.І.Даль, М.Морошкін, Д.К.Зеленін, В.В.Виноградов, Є.С.Отін).

Отже, структура лексичного значення онімів, по-перше, складається з денотативного значення (конкретної предметної співвіднесеності), сигніфікативного (абстрактно-категорійного значення, що містить такі компоненти: «родова загальна назва» + «мовно-структурне оформлення» + «ім'я» — прізвище (прізвисько)» — «назва») і, по-друге, характеризується значеннєвим статусом у мовленні: у кожному конкретному вживанні воно набуває актуалізованого значення, яке може видозмінюватися (залежно від причетності власного імені до того чи іншого соціального поля) або перетворюється у конотативно забарвлений експресивний онім.

Порівняння структури лексичного значення власних і загальних назв дозволяє зробити такі висновки: 1) специфіка структури лексичного значення онімів полягає в тому, що, порівняно з апелятивами, у власних назвах на першому плані знаходиться денотативне значення, тоді як сигніфікативне іноді доволі розмите і може втрачати чи змінювати компоненти в залежності від денотата; 2) у конкретному вживанні оніми можуть набувати символічного значення і повністю втрачати зв'язок з денотатом.

Утворення ономастичного простору байки має свою специфіку, традиції якої йдуть ще від часів Езопа. Так, непряме називання (інакомовлення, алегорія) утворило традиційний підхід до номінації образів шляхом онімізації загальних. Отже, часто імена в байках у загальнономовному контексті є апелюваннями різних семантичних груп (Віл, Вишенька, Болото). Інколи найменування персонажа байки утворюється іншим шляхом – через втрату власною назвою денотативної співвіднесеності і актуалізацію в імені конотацій. Відбувається метонімічне перенесення однієї з характеристик денотата на характер художнього образу, тобто узагальнення значення оніма, перетворення на експресивне слово (Грицько з байки «Соловей» – це, за народною традицією, зарозумілий дурень).

Дослідження ономастикону байок Євгена Гребінки [4] вимагає врахування їх тематики і особливостей поетики, оскільки найменування персонажа є складовою частиною художнього образу.

Є.Гребінка розробляв у байках суспільно-побутові та морально-етичні теми, наприклад: викриття несправедливості суду («Ведмежий суд»), здрістства й кругової поруки чиновників («Рибалка»), сваволі владних («Будяк та Конопляночка»). Автор стверджував моральну вищість простого народу над панамі («Пшениця», «Ячмінь»). Ідея протилежності інтересів простих трудівників і панів розкрита в байках «Рожа да Хміль», «Школяр Денис», «Вовк і Огонь». У деяких творах письменник підніс продиктовану його просвітницько-реформістським світоглядом ідею гуманізації взаємин між панамі і селянами. Скажімо, оповідь про усмирення коня ласкою, а не силою в байці «Злий кінь» в алегоричній формі показує, як треба поводитися з підлеглими.

У байках на морально-етичні теми Є.Гребінка засуджує хвалькуватість, чванство («Дядько на дзвіниці», «Ворона і Ягня», «Могилини родини»), розбещеність («Маківка», «Грішник»), егоїзм («Горобці та Вишня») тощо.

До особливостей поетики байкарських творів Є.Гребінки можна віднести виклад матеріалу устами простої людини; індивідуалізацію мови персонажів; наявність у низці байок описово-побутового вступу; етнографізм; окреслення часопростору.

Образи в байках Є.Гребінки можна розподілити на такі типи: головні та другорядні персонажі; оповідачі; особи, до яких звертається автор/оповідач; особи, про яких згадують у якості прикладу; елементи часопростору та етнографії. Таким чином, виділяються кілька типів найменувань:

1. Загальні назви у якості узагальнених понять для номінації другорядних персонажів: *алегоричні* (наприклад, топорюща, дубчик, липка («Гай та Сокири»), бджола, бабки, метелики («Маківка»), руденське мишеня («Могилини родини» або «Могила»); *прямі/неалегоричні* (люди – чумак, дьогтьяр, москаль, школярі, дівчата тощо («Могилини родини» або «Могила»), хтось («Дядько на дзвіниці»)).

2. Загальні назви у якості узагальнених понять на позначення головних персонажів: дядько («Дядько на дзвіниці»), рибалка («Рибалка»), син, батько («Ячмінь»), сусід («Злий Кінь»), козак («Сонце да Вітер»), цар («Грішник»), небіж, дядько («Соловей»)).

3. Загальні назви у якості власних назв на позначення алегоричних образів головних героїв: *вернакулярні (народні) назви тварин* (Віл, Лисичка, Ведмідь, Вовк («Віл», «Ведмежий суд», «Вовк і Огонь»), Цап («Цап»), Кінь («Злий Кінь»), Зозуля, Снігир, Соловей, Іволга, Синиця («Зозуля та Снігир», «Соловей»), Шкапа («Школяр Денис»), Горобці («Горобці да Вишня»), Лебедь, Гуси («Лебедь і Гуси»), Утятя («Утятя та Степ»), Орел, Ягня, Вороненя, Баран («Ворона і Ягня»)); *назви рослин* (Рожа, Хміль («Рожа та Хміль»), Дуб, Осика, Клен, В'яз («Гай та Сокири»), Будяк, Конопляночка («Будяк та Конопляночка»), Маківка («Маківка»), Вишенька/Вишня («Горобці та Вишня»)); *назви явищ природи* (Сонце, Вітер, Хмари («Сонце да Вітер», «Сонце та Хмари») Огонь («Вовк і Огонь»)), *неживих предметів* (Могила («Могила»), Сокири, Топори («Гай та Сокири»), Верша («Верша та Болото»), *географічних об'єктів* (Болото («Верша та Болото»), Степ («Утятя та Степ»)); *назви професій, статусу* (Мірошник («Мірошник»), Грішник («Грішник»)).

4. Власні назви як імена головних або другорядних персонажів, іноді разом із прикладкою понятійного характеру чи поясненням: Оржиця, Сула («Рибалка»), небіж Грицько («Соловей»), школяр Денис («Школяр Денис»), цуцик Муцик («Цап»).

5. Власні назви (імена, прізвища, прізвиська) для прикладу чи в якості звертання. Наприклад: Семен («Утятя та Степ»), Іван («Віл»), Охрім, Охріменко, Василь, Іван, Микола («Рожа та Хміль», «Рибалка»). Тут можуть використовуватися промовисті прізвища, додаватися прикладки-загальні назви або означення для уточнення контексту: писар волосний Онисько Харчовитий («Ячмінь»), суддя Глива («Мірошник»), сивий Кіндрат («Утятя та Степ»), Петро Деркач, який «в конях силу знає» («Злий Кінь»).

6. Власні імена як елементи часопростору та етнографії: «як об Іллі в Ромні», «про Лазаря старці під кобзу голосили» («Могила»), Німещина, Китай («Грішник»), «од цих різдвяних свят, на самої Меланки» («Школяр Денис»), Десна, Сейм, Литва, Полтава («Мірошник»).

Таким чином, номінація в байках Є.Гребінки відбувається такими шляхами: 1) загальна назва – загальна назва (1 і 2 тип); 2) загальна назва – власна назва (3 тип); 3) власна назва – власна назва (4, 5, 6 типи). Отже, серед визначених типів найменувань до онімів належать ті, що в результаті номінації утворюють власну назву (2 і 3 шляхи). Тож ономастикон байок Є.Гребінки складатимуть імена персонажів, які утворилися з двох джерел: від загальних назв та від власних назв. Проте вони, на нашу думку, розподіляються на чотири групи, оскільки структура їх лексичного значення трансформується залежно від їх ролі в художньому просторі твору: - імена головних персонажів, утворені від загальних назв (шляхом онімізації апелютивів); - імена головних або другорядних персонажів, утворені від власних назв; - імена (прізвища, прізвиська), використані для прикладу або в якості звертання до умовного співбесідника; - імена (назви) як часопросторові та етнографічні елементи.

Першу групу становлять імена головних персонажів, утворені від загальних назв. У лексичному значенні загальних назв на першому плані знаходиться речовий зміст (денотативно-сигніфікативний), а при узагальненні денотат як конкретний одиничний об'єкт взагалі зникає. Конотації знаходяться так само на другому плані або на рівні потенційних (прихованих, неактивних) сем. У процесі онімізації апелютивів їх сигніфікативне значення відходить на другий план. Натомість у денотативному аспекті відбувається співвіднесення з іншим об'єктом – предметом, який є не початковим денотатом, що створив усталене поняття, а з предметом, який утворився внаслідок метонімічного або метафоричного переносу загального значення – з персонажем художнього твору, носієм художнього образу. Так, Лисичка з байки «Ведмежий суд» уже не тварина-ссавець сімейства псів, а конкретний персонаж з особистими характеристиками і лінією поведінки. Це предметне значення формується на основі традиційних уявлень, супутніх значень основного сигніфікату, тобто на основі конотацій. Таким чином, при утворенні онімів із апелютивів на перший план висувуються конотативні значення, які опредметнюються.

Іншими словами, у процесі перетворення загальних назв на власні, структура лексичного значення апелютивів набуває специфіки, властивої онімам, де на першому плані знаходиться денотативне значення, тоді як сигніфікативне іноді доволі розмите і може втрачати чи змінювати компоненти в залежності від денотата. Наприклад, Віл із байки «Ведмежий суд»: денотат конотативного походження – персонаж, якого від початку збираються засудити і цього не приховують; сигніфікат конотативного походження – неосвічений селянин, неповороткий, нездатний своїм розумом себе захистити. Тоді як Віл із байки «Віл»: денотат конотативного походження – персонаж, якого пестять і відгодовують, бо збираються вбити; сигніфікат конотативного походження – людина неосвічена, недалекоглядна, наївна і нерозумна, яка удавану ласку сприймає за чисту монету, поки не загине. Як бачимо, спільне в значенні двох онімів – нерозумність через неосвіченість, що було притаманне представникам простого народу, алегоричними образами яких у байках Є.Гребінки є Воли.

Другу, третю і четверту групи досліджуваного ономастикону становлять імена, що в процесі творення не міняли статусу «власна назва». Але в байках вони відіграють різну ідейно-художню і формальну роль, тому їх семантика має трансформуватися по-різному.

Друга група – імена головних або другорядних персонажів, утворені від власних назв. Вони набувають символічного узагальненого значення і повністю втрачають зв'язок з денотатом. Так, Оржиця, Сула з байки «Рибалка» – уже не річки, а свавільні, зажерливі пани; небіж Грицько з байки «Соловей» – зарозумілий дурень; школяр Денис («Школяр Денис») – слабка духом людина, яка зганяє злість на слабшому. Другорядний персонаж цуцик із промовистим прізвищем Муцик («Цап») – панська забавка, улюбленець. Слід зазначити, що в процесі узагальнення відбуваються втрати і в сигніфікативному значенні, яке поступається місцем конотаціям, що перетворюють онім на експресивне слово-характеристику (Грицько, цуцик Муцик).

Третя група – імена (прізвища, прізвиська), використані для прикладу або в якості звертання до умовного співбесідника. Вони відображають таку особливість поезики байок Є.Гребінки, як уведення фіктивного оповідача. У творі з'являються «умовно відомі» особи, до яких звертається оповідач або з якими проводить паралелі до алегоричних образів байки. Вони нібито живуть поряд, близькі родичі, сусіди, всім на селі відомі майстри, пани, здирники тощо. Наприклад, Семен – звичайний селянин, або сивий Кіндрат, що взяв у жінки молоду дівчину («Утята та Степ»). Даний прийом дозволяє інтимізувати оповідь, наблизити автора до оповідача і читача, адже подібні люди зустрічаються чи не в кожному селі.

Структура лексичного значення цієї групи має такі особливості: денотат – умовний, який походить не від конкретної особи, а від ряду подібних за вчинками чи поведінкою осіб (наявні емоційно-оцінні конотації, що виникли як реакція на вказані вчинки і поведінку), але разом з тим зберігається

предметна співвіднесеність, конкретність, бо сигніфікат ще не сформувався в символ. Тож на першому плані умовно-денотативне і конотативне значення.

Четверта група – імена (назви) як часопросторові та етнографічні елементи – є відображенням особливостей поетики байок Є.Гребінки. У лексичному значенні цих власних імен повністю втрачено денотативну співвіднесеність: Німеччина, Китай («Грішник») – далекий край, «од цих різдвяних свят, на самої Меланки» («Школяр Денис») – узимку. На перший план виносяться окремі супровідні семи (простору, часу, культури): «як об Іллі в Ромні», «про Лазаря старці під кобзу голосили» («Могила»). При цьому весь комплекс сигніфікативного значення і конотацій не зникає, а лише віддаляється до ступеня асоціацій, алюзій. Як бачимо, семантика власних назв при входженні в систему художнього твору трансформується в залежності від їх ідейно-художнього навантаження.

Таким чином, номінація в байках Є.Гребінки відбувається трьома шляхами, два з яких формують ономастикон з чотирьох груп: - імена головних персонажів, утворені шляхом онімізації апеллятивів; - імена головних або другорядних персонажів, утворені від власних назв; - імена (прізвища, прізвиська), використані для прикладу або в якості звертання до умовного співбесідника; - імена (назви) як часопросторові та етнографічні елементи.

Лексичне значення онімів визначених груп трансформується різними способами: 1) загальна назва, вжита в ролі власної, отримує денотат і сигніфікат конотативного походження; 2) втрачається зв'язок з денотатом, сигніфікативне значення поступається конотаціям, що перетворюють онім на експресивне слово-характеристику; 3) на перший план лексичного значення висувається умовно-денотативний і конотативний компоненти; 4) втрачається денотативна співвіднесеність, на перший план виносяться окремі супровідні семи (простору, часу, культури), сигніфікат і конотації не зникають, а лише віддаляються до ступеня асоціацій, алюзій.

Структура лексичного значення онімів трансформується залежно від їх ролі в художньому просторі твору та відображає особливості поетики байок Є.Гребінки.

Література

1. Беляевская Е. Г. Семантика слова: Учебное пособие для ин-ов и фак. иностр. яз. – М.: Высш. шк., 1987. – 160 с.
2. Болотов В. И. К вопросу о значении имен собственных // Восточнославянская ономастика. – М.: Наука, 1972. – С.333 – 346
3. Браїлко Ю. Семантична специфіка онімів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://l.pnpu.edu.ua/nauka/Filologichni_nayku/filolog_1/Brailko.pdf
4. Гребінка Є. П. Байки українською мовою. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://grebenka.com/index/0-34>
5. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. К.: Видавничий центр Академія, 2001. – 368 с.
6. Лелюх О. І. Ономастикон байок Г. С. Сковороди. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://s-journal.cdu.edu.ua/base/2008/v4/v4pp20-21.pdf>
7. Мороз О. А. Фразеологічні одиниці з компонентом “власне ім'я” в сучасній українській мові: структурно-семантичний аспект. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук: на правах рукопису. – Донецьк, 2002. – 209 с.
8. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 366 с.

Onomastic area of Yevgen Grebinka's fables: the structure of lexical meaning of onyms

Kuligina E., Kozyakov D.

Mariupol State University, Mariupol, Ukraine

The article analyses the differences in the structure of the lexical meaning of common and proper names. The types of names in the Yevhen Hrebinka fables are defined, the ways of nomination are traced and the proper names are classified according to their provenance and artistic role in the literary work. The particular value of the denotative, significative and connotative components of the lexical meaning of different types of proper names are defined through component analysis, comparison and systematisation.

Keywords: *proper name, appellative, lexical meaning, denotation, significatum, connotation.*